

İktisadi Kalkınma Penceresinden D-8 Ülkeleri

D-8 Countries From Economic Development Window

Adem DOĞAN * Güven DELİCE **

Makale Geliş Tarihi / Received :05.03.2021
Makale Kabul Tarihi / Accepted :07.04.2021

ÖZET

Bu çalışmada, D-8 ülkelerinin kalkınma düzeyleri büyüme merkezli, insan merkezli, çevre merkezli ve finansal gelişme ölçütleri doğrultusunda somutlaştırılmaya çalışılmıştır. 1997'den günümüze gelindiğinde, Bangladeş, Nijerya ve Pakistan düşük gelir grubundan, alt-orta gelir grubuna, Endonezya ve İran alt-orta gelir grubundan üst-orta gelir grubuna yükselmiştir. Mısır alt-orta gelir; Malezya ve Türkiye ise üst-orta gelir grubunda kalmaya devam etmiştir. 1997-2018 arasında sinai üretimin toplam katma değerdeki payı Endonezya, İran, Malezya, Nijerya ve Türkiye'de azalmış; Mısır'da sabit kalmış, Bangladeş ve Pakistan'da ise artmıştır. İmalat sanayi üretiminin toplam katma değerdeki payı da sinai üretime benzer bir seyir izlemiştir. 1997-2018 arasında Nijerya dışındaki diğer D-8 ülkeleri insani kalkınma düzeylerini bir üst seviyeye yükseltmeyi başarmıştır. Bangladeş ve Pakistan düşük insani kalkınma düzeyinden orta insani kalkınma düzeyine terfi etmiştir. Mısır, Endonezya ve İran orta insani kalkınma düzeyinden yüksek insani kalkınma düzeyine geçebilmiştir. Malezya yüksek insani kalkınma düzeyinden çok yüksek insani kalkınma düzeyine yükselmiş; Türkiye ise, orta insani kalkınma düzeyinden çok yüksek insani kalkınma düzeyine sıçramıştır. D-8 ülkelerinin Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını gerçekleştirme performanslarının yaklaşık %50 ila %70 arasında değiştiği gözlenmektedir. Şu an için, sürdürülebilir kalkınma liginde İran, Malezya ve Türkiye ortanın üstünde yer almakta; Mısır tam ortada, Endonezya, Bangladeş, Pakistan ve Nijerya ise ortanın altında yer bulmaktadır. Finansal kurumların ve finansal piyasaların gelişimi açısından D-8 ülkeleri arasında Malezya ve Türkiye'nin iyi konumda oldukları görülmektedir. 1997-2018 arası finansal gelişme seyri açısından bakıldığında, Mısır, Endonezya ve Pakistan dışında kalan ülkelerde finansal gelişme endeks değerinin istikrarlı bir artış trendi gösterdiği gözlenmektedir.

Anahtar Kavramlar: *D-8, Büyüme Merkezli Kalkınma, İnsani Kalkınma, Sürdürülebilir Kalkınma, Finansal Gelişme*

ABSTRACT

In this study, the development levels of Developing 8 countries were tried to be concretized in line with the growth-centered, human-centered and environment-centered development approach and criteria. From 1997 to the present, Bangladesh, Nigeria and Pakistan have arisen from the low-income group to the lower-middle-income group, Indonesia and Iran form the lower-middle-income group to the upper-middle income group. Lower-middle income Egypt, Malaysia and Turkey have continued to stay in the upper-middle income groups. Between 1997-2018 the share of industrial production in total value-added Indonesia, Iran, Malaysia, Nigeria and Turkey have decreased. It remained stable in Egypt and increased in Bangladesh and Pakistan. The share of manufacturing production in total value added follows a similar course to industrial productions. Between 1997 and 2018, D-8 countries except Nigeria managed to raise their human development levels to the next level. Bangladesh and Pakistan have been promoted from low human development level to medium human development. Egypt, Indonesia and Iran were able to move from medium human development level to high human development level. Malaysia has risen from a high level of human development to a very high level of human development. Meanwhile, Turkey was able to jump very high human development levels from medium human development level. It observed that the performance of D-8 countries in realizing the United Nations Sustainable Development Objectives varies between 50% and 70%. Iran, Malaysia and Turkey, for the moment, is located above the middle of sustainable development league. Egypt is right in the middle, Indonesia, Bangladesh, Pakistan and Nigeria are located below in the middle. It seen that Malaysia takes the first place among D-8 countries in terms of development of financial institutions and financial development course between 1997 and 2018, it is observed that the financial development index value shows a steady increase trends in countries other than Egypt, Indonesia and Pakistan.

Keywords: *Developing 8, Growth-Centered Development, Human Development, Sustainable Development, Financial Development*

* Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, İktisat Bölümü, ademdogan@cumhuriyet.edu.tr, **ORCID No:** 0000-0001-7874-8455.

** Prof. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F. Finans ve Bankacılık Bölümü, guvendelice@cumhuriyet.edu.tr, **ORCID No:** 0000-0002-8034-8896.

GİRİŞ

Kalkınma kavramının geçmişi çok daha gerilere gitse de akademik ve politik sahalarda yaygınlık kazanması İkinci Dünya Savaşı sonrasına tekabül etmektedir. Nitekim ayrı bir bilim dalı olarak “Kalkınma İktisadı” bu dönemde doğmuş, kalkınma kavramının içeriği zamanla genişlemiş ve zenginleşmiştir. Başlangıçta büyüme/üretim merkezli tanımlanan kalkınma kavramı zamanla insan merkezli ve çevre merkezli tanımlamalara konu olmuştur. Bu doğrultuda “insani kalkınma” ve “sürdürülebilir kalkınma” kavramları gündeme gelmiştir.

Kalkınma kavramı, kalkınma iktisatçılarının ve politikacıların büyük bir kısmı tarafından teknik bir konu olarak algılanmaktadır. Bu nedenle kalkınma arzulanır istenilir bir hedef olarak görülmektedir. Yine de kavramın içeriğine yönelik gerek disiplinin içinden gerekse dışından ihmal edilemeyecek düzeyde eleştiriler mevcuttur. Kavram eleştiriler tarafından rasyonalitenin çıkmaz yolu, “Batı tipi modernleşme anlayışının Batı dışı toplumlara tahakküm aracı” (Polat, 2012, s. 119), “dünyayı kutuplaştırma aracı” (Marois ve Pradella, 2014, s. 19) olarak değerlendirilebilmektedir. Keza kalkınmanın asla gerçekleşmeyecek bir heves olduğu, “gelişmekte olan ülkelerin kalkınmayı başarımları için gereken kaynaklara ihtiyar yerkürenin sahip olmadığı” (Koyuncu ve Özar, 2017, s. 175), gibi eleştiriler de literatürde azımsanmayacak ölçüde dillendirilmektedir. Eleştirilerin kalkınma kavramının içeriğinin zamanla daha da zenginleşmesine; boyutlarının daha da çeşitlenmesine katkısı inkâr edilemez. Başlıktaki metafor diliyle ifade edersek tek kanatlı kalkınma penceresi çok kanatlı hale gelmiştir.

Kalkınmanın içeriği üzerine zengin tartışmalar olduğu gibi, ölçülmesi konusunda da tartışmalar süregelmektedir. Kalkınmanın büyüme/üretim merkezli olarak tanımlandığı dönemlerde kalkınma ölçütü olarak sıklıkla kullanılan ölçüt “kişi başına gelir” olmuştur. Bunun yansımaları Dünya Bankası’nın ülkeleri kişi başına gelirlerini dikkate alarak düşük, orta ve yüksek gelirli ülkeler olarak sınıflandırmasında görmek mümkündür. Büyüme/üretim esaslı bakışta kişi başına gelir ölçütünün yanında toplam üretimde sınai üretimin, özellikle de imalat sanayinin, payının belli bir düzeyde olmasına da dikkat çekilmektedir.

Ülkelerde üretimin artırılmasının insanların refah sorununa çözüm getirmediği, üretim artışıyla birlikte işsizlikte ciddi azalmaların yaşanmadığı, gelir dağılımının düzelmediği eleştirileri üzerine insanı merkeze alan insani kalkınma kavramı gündeme gelmiştir. İnsan için önemli olanın gelir artışı yanında yeteneklerini gerçekleştirebilme kapasitesinin ve seçim yapabilme kabiliyetlerinin geliştirilmesi olduğuna dikkat çekilmiştir. Bunun sağlanabilmesinin kişilerin belli bir düzeyde gelire sahip olmasının yanında eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimde herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmalarından geçtiği vurgulanmıştır. Bu doğrultuda “insani kalkınma” kavramı gündeme gelmiş ve insani kalkınma seviyesini ölçmek için Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından “İnsani Kalkınma Endeksi” oluşturulmuştur. Benzer bir şekilde Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD), tarafından Mayıs 2011’de “Daha İyi Yaşam Endeksi (BLI)” adlı yeni bir refah endeksi geliştirilmiştir. Ekonomik ve sosyal alanlarda çok kriterli değerlendirme geleneğini takip eden bu endeksle, ülkeleri sadece servetlerinin küresel miktarı açısından değil, aynı zamanda refah göstergelerini de dikkate alarak karşılaştırmak için GSYH’ye bir alternatif oluşturmak amaçlanmıştır. BLI ile 37’si OECD üyesi toplam 40 ülke, konut, gelir, eğitim, yönetim vb. gibi

11 kriter üzerinden değerlendirilmektedir (Bkz. Kasparian & Rolland, 2012, s. 2223; <http://www.oecdbetterlifeindex.org/about/better-life-initiative/>).

Çevre kaynaklarını dikkate almayan bir kalkınma anlayışının sürdürülebilir olmadığı, uzun vadede tıkanacağı eleştirileri üzerine “sürdürülebilir kalkınma” kavramı popüler hale gelmiştir. Sürdürülebilir kalkınma, ekonomi, toplum ve çevreyi bütüncül bir anlayışla kavramanın adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede, kalkınmanın yaygınlaştığı, aşırı yoksulluğun sona erdirildiği, toplumsal güvenin tesis edildiği ve çevrenin korunduğu bir dünya çağrısında bulunmaktadır. Ülkelerin sürdürülebilir kalkınma düzeylerinin tespiti amacıyla yakın yıllarda ‘Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Endeksleri’ hesaplanmaya başlamıştır.

Finansal kurumlar kredi arz fonksiyonunu ne derece iyi yerine getirirlerse o ülkenin ekonomik kalkınma performansında o derece büyük etki ortaya çıkarabilmektedirler. Finansal sektör ekonomide fon fazlalarını kalkınma sürecinde lokomotif olan sektörlerle kanalize etmek suretiyle kalkınma sürecini hızlandırabilmektedir. Ülkelerin finansal kurumlarının ve piyasalarının gelişmişlik düzeylerini değerlendirmek üzere Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası’nın (WB) kullandığı finansal gelişme endeksleri bulunmaktadır.

Bu çalışmada kalkınma penceresinin yukarıda değinilen dört boyutu (büyüme/üretim, insan, çevre ve finans) açısından D-8 ülkelerinin nasıl bir kalkınma düzeyi sergilediklerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. “D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü” 15 Haziran 1997 yılında kalkınma için işbirliği oluşturmak amacıyla oluşturulmuş sekiz üyeli bir uluslararası organizasyondur. Teşkilatın üyeleri, Türkiye, Bangladeş, Endonezya, İran, Mısır, Malezya, Nijerya ve Pakistan’dır. Çalışmada özellikle kalkınmanın ilk iki boyutunun ortaya konulmasında karşılaştırmalı statik bir yöntem izlenmektedir. İlk olarak D-8 Teşkilatının kuruluş yılı olan 1997 yılında teşkilata üye ülkelerin nasıl bir kalkınmışlık düzeyine sahip oldukları somutlaştırılmaya çalışılmış, ikinci olarak ise, günümüzdeki kalkınmışlık düzeyleri üzerinden karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu çerçevede çalışmada girişi müteakiben, büyüme/üretim merkezli daha sonra ise insan merkezli (insani kalkınma) ve çevre merkezli kalkınma (sürdürülebilir kalkınma) açısından D-8 ülkelerinin kalkınmışlık düzeyleri ile söz konusu ülkelerin finansal gelişme düzeyleri tahlil edilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü veri tabanlarından elde edilmiştir.

1. BÜYÜME/ÜRETİM MERKEZLİ KALKINMA AÇISINDAN D-8 EKONOMİLERİ

İkinci Dünya Savaşı sonrasında petrol krizlerine kadar olan 1945-74 arasında dünya ekonomisinde “büyümenin altın çağı” olarak isimlendirilen hızlı bir büyüme dönemi yaşanmıştı. Bu dönemin belirgin özelliklerinden biri de gelişmekte olan ülkelerin ortalama olarak yüksek büyüme oranlarına ulaşmış olmalarıydı (Chang, 2015, s. 42). Dönemin ekonomik konjunktürünün de etkisiyle, büyüme kavramından farkı vurgulanmakla birlikte ‘kalkınma’ kavramı büyüme/üretim eksenli tanımlanmaktaydı. Dönemin genel kabulüne göre kalkınma; ekonominin büyümesi yanında yapısal değişmelerin de meydana geldiği bir süreç şeklinde tanımlanmaktadır (Türkay, 1995, s. 104). Buradaki yapısal değişmeden kasıt ise, toplam üretim, istihdam ve ihracatta tarım sektörünün payının önce sanayi daha sonra ise hizmet sektörü lehine azalmasıydı. Yani bir kalkınma sürecinden söz edilebilmesi için toplam üretimin yıllık artışı yanında bu üretimin ağırlıklı

olarak sınıai üretim olarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Sınıai üretim toplam üretimde belli bir paya ulaştıktan sonra üretimin ağırlığı hizmet sektörlerine kayacaktı. Nitekim kalkınmış ülke demek sanayileşmiş ülke ve hizmet ekonomileri demektir.

Büyüme/üretim merkezli kalkınmanın somut göstergesi olarak geçmişten günümüze kullanılan en açık ölçüt ‘kişi başına gelir’dir. Belli bir düzey kişi başına gelire sahip ülkeler kalkınmış ülkeleri; o düzeyin altında kalan ülkeler ise kalkınmamış, az gelişmiş ülkeleri temsil etmektedir. Gelir düzeyi belirlenen eşik değerleri zamanla geçebilen ülkeler kalkınmış ülkeler safına katılabilmektedir.

Dünya Bankası 1997 yılında ülkelerin 1995 yılı kişi başına Gayri Safi Milli Hasıllarını dikkate alarak kişi başına GSMH’sı 765\$ ve altı olan ülkeleri düşük gelirli ekonomiler; 766\$ ve 9385\$ arasında gelire sahip olanları orta gelirli ekonomiler; 9386\$ ve üstü gelire sahip olanları ise yüksek gelirli ekonomiler olarak sınıflandırmaktaydı. Orta gelir grubu da kendi içinde, 766\$ ve 3035\$ arasında gelire sahip alt-orta gelir grubu; 3036\$ ve 9385\$ arasında gelire sahip üst- orta gelir grubu olarak ikiye ayrılmaktaydı (World Bank, 1997, s. 3). Dünya Bankası sınıflandırmasına göre, 1997 yılında Bangladeş, Nijerya ve Pakistan’ın düşük gelirli ekonomiler, diğer beş ülkenin ise orta gelirli ekonomiler olduğu görülmektedir. Mısır, Endonezya ve İran alt-orta, Türkiye ile Malezya ise üst-orta gelir grubunda yer almaktadır (Tablo:1). Düşük ve alt orta-gelir grubu yaygın isimlendirmeye az gelişmiş ülkeler olarak tasnif edilmektedir. Bu yönüyle D-8 Teşkilatının kuruluş yılında Malezya ve Türkiye dışındaki diğer altı üyesinin az gelişmiş/kalkınmamış ülke statüsünde olduğu söylenebilir.

Tablo 1. D-8 Ekonomilerinde Kişi Başına GSMH (Atlas Metoduna Göre \$)

ÜLKELER	1997	2005	2010	2015	2019	2019/1997
Türkiye	3190	6760	10430	11960	9610	3,01
Mısır	1130	1230	2370	3360	2690	2,38
Endonezya	1100	1220	2530	3430	4050	3,68
İran	1780	2960	6250	5370	5420 (2017)	3,04
Malezya	4620	5270	8260	10680	11200	2,42
Nijerya	440	1030	2140	2880	2030	4,61
Pakistan	490	770	1030	1360	1530	3,12
Bangladeş	400	550	800	1220	1940	4,85

Kaynak: WorldBank, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD?locations=MY-NG-PK-TR-BD-EG-ID-IR>. (09.10.2020)

Tablo 1’in son sütunundan, 1997-2019 arasındaki 22 yıllık dönemde kişi başına GSMH’sı en fazla artan ülkelerin dönem başında en düşük gelirli ekonomiler olan Bangladeş (4,85 kat) ve Nijerya (4,61 kat) olduğu görülmektedir.

Dünya Bankası gelir sınıflandırmasına göre günümüzde D-8 ekonomilerinin kalkınmışlık düzeyi nasıl bir manzara arz etmektedir? Teşkilatın kuruluş yılıyla karşılaştırıldığında ülkelerin gelir sınıflarında bir değişme meydana gelmiş midir? Bu soruların cevabını verebilmek için Dünya Bankası’nın gelir sınıflandırmasının güncel rakamlarına bakmak gerekmektedir. Buna göre, 2019 yılı için kişi başına GSMH’sı 1035\$ ve altı olan ülkeler düşük gelirli; 1036\$ ile 4045\$ arası olanlar alt-orta gelirli; 4046\$ ile 12535\$ arası olanlar üst orta gelirli; 12536\$ ve üstü olanlar ise yüksek gelirli ekonomiler olarak kabul edilmektedir (<https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase>).

Bu açıdan bakıldığında, Bangladeş, Nijerya ve Pakistan'ın düşük gelir grubundan, alt-orta gelir grubuna, Endonezya ve İran'ın alt-orta gelir grubundan üst-orta gelir grubuna yükseldikleri; Mısır'ın alt-orta gelir grubunda, Malezya ve Türkiye'nin de üst-orta gelir grubunda kaldığı görülmektedir.

Daha önce de değinildiği üzere, büyüme/üretim esaslı kalkınmanın ölçülmesinde kişi başına gelir artışının yanında ekonomik yapıda yapısal bir değişimin yaşanmasına yani toplam üretim, istihdam ve ihracatta sınai üretimin özellikle de imalat sanayinin payının zamanla artmasına özel önem verilmektedir. Tarım sektörünün geleneksel sektör olarak etiketlenip imalat sektörünün modern sektör olarak tavsif edilmesi nedeniyle, yapısal değişme kalkınma sürecinin özü olarak algılanan modernleşme/modern teknolojilerin kullanımı ile eşdeğer kabul edilmektedir (Islam ve Iversen, 2018, s. 4). İmalat sanayinin güçlü ileri ve geri bağlantılara¹ sahip olmasına, bu sektörün ekonominin diğer sektörlerle katkısının veya toplumsal yararının anahtarları olarak bakılmaktadır (Yülek, 2019, s. 155). Keza, sınai üretimde içsel ve dışsal ölçek ekonomileri² tarımsal üretime göre daha yaygındır. Bu durumda üretim artışı, maliyetlerin düşmesine ve verimliliğin artmasına yol açmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin kalkınma için sanayileşmeyi zorunlu görmelerinin temel nedenlerinden biri de budur (Seyidoğlu, 2017, s. 52). Tablo 2 ve 3'te 1997 yılından günümüze D-8 ekonomilerinde sınai üretim ve imalat sanayi üretiminin toplam katma değer içindeki paylarının ve toplam mal ihracatında imalat ürünlerinin payının gelişimi verilmektedir. 1997 yılı verileri 2018 yılı verileri ile karşılaştırıldığında sınai üretimin toplam katma değerdeki payının Endonezya, İran, Malezya, Nijerya ve Türkiye'de azalırken, Bangladeş ve Pakistan'da arttığı; Mısır'da ise değişmediği görülmektedir. İmalat sanayi üretiminin toplam katma değerdeki payı da toplam sınai üretime benzer bir seyir izlemektedir. Nitekim bu oran, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya, Mısır ve Türkiye'de düşmekte, Bangladeş ve Pakistan da ise yükselmektedir.

Tablo 2 D-8 Ekonomilerinin Toplam Katma Değerlerinde Sınai Üretim ve İmalat Sanayinin Payı (%)

ÜLKELER	1997		2005		2010		2018	
	Sanayi	İmalat	Sanayi	İmalat	Sanayi	İmalat	Sanayi	İmalat
Türkiye	30.40	26.67	22.59	19.36	21.05	17.18	24.90	21.27
Mısır	30.41	21.56	32.73	17.31	32.95	16.89	30.01	16.67
Endonezya	34.61	26.55	36.76	24.72	34.55	22.63	30.45	20.70
İran	31.96	17.15	42.34	14.45	36.30	12.55	28.85	12.22
Malezya	36.58	27.31	43.92	27.88	37.41	23.65	33.86	21.83
Nijerya	34.02	19.39	25.01	10.17	22.44	6.55	21.30	9.75
Pakistan	15.09	10.75	18.79	13.51	18.45	13.64	16.89	12.87
Bangladeş	18.12	15.61	19.05	16.53	19.65	16.89	22.18	18.99

Kaynak: World Bank, <http://developing8.org/d-8-baseindbasic-social-and-economic-indicators/> (21.10.2020).

¹ İleri bağlantı ile bir sektörün faaliyeti sonucunda ortaya çıkan ürünlerle bunları girdi olarak kullanan sektörlerle katkı sağlaması; geriye doğru bağlantı ile sektörün üretim esnasında diğer sektörlerden girdi talep etmesi kastedilmektedir.

² İçsel ölçek ekonomileri, üretim hacmindeki artış dolayısıyla firma içinden kaynaklanan maliyet düşüşlerini, dışsal ölçek ekonomileri ise, firmanın içinde yer aldığı endüstrinin genişlemesinden dolayı üretim maliyetlerinin azalmasını ifade etmektedir. Üretim hacmi attıkça uzmanlaşmanın gelişmesi birincisine, endüstri büyüdükçe nitelikli işgücüne daha kolay ulaşılabilmesi ikincisine örnektir.

D-8 ekonomilerinin toplam mal ihracatlarında imalat sanayi ürünlerinin payının gelişime bakıldığında, 1997 yılıyla karşılaştırıldığında 2019 yılında Malezya, Pakistan ve Endonezya’da bir azalmanın; diğer ülkelerde ise artışın yaşandığı görülmektedir. 1997 yılından günümüze toplam mal ihracatında imalat sanayinin payının en fazla arttığı ülke İran olup, bu ülkeyi Mısır izlemektedir. Yakın yıllar itibariyle toplam mal ihracatında imalat sanayi ürünlerinin payının en yüksek olduğu ülkelerin Bangladeş ve Türkiye; en düşük olduğu ülkelerin ise Nijerya ve İran olduğu gözlenmektedir (Tablo 3). Dünya Bankası verilerine göre toplam mal ihracatında imalatın payı 2018 yılı için alt-orta gelirli ülkelerde %52,6, üst orta gelirli ülkelerde ise %68,4 düzeyindedir (<https://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators..>). Bu açıdan bakıldığında, Nijerya ve Mısır’ın toplam mal ihracatında imalat sanayinin payı açısından kendi gelir gruplarının dünya ortalamasının altında; Pakistan ve Bangladeş’in ise, kendi gelir gruplarının dünya ortalamasının üstünde oldukları görülmektedir. Üst orta gelir grubunda yer alan Endonezya ve İran’ın toplam mal ihracatında imalat sanayinin payı açısından kendi gelir gruplarının dünya ortalamasının altında; Türkiye ile Malezya’nın ise kendi gelir gruplarının dünya ortalamasının üstünde oldukları gözlenmektedir.

Tablo 3. D-8 Ekonomilerinin Mal İhracatlarında İmalat Sanayi Ürünlerinin Payı (%)

ÜLKELER	1997	2000	2005	2010	2015	2019
Türkiye	77.83	84.49	84.86	84.21	83.44	83.46
Mısır	40.31	41.22	27.47	46.59	55.96	50.45
Endonezya	50.91	60.07	51.40	41.40	47.12	49.65
İran	9.11	7.13	8.76	16.79	22.08	20.01 (2017)
Malezya	78.37	81.89	76.57	68.82	69.51	72.22 (2018)
Nijerya	3.42	0.21	1.34	6.82	6.53	3.49
Pakistan	86.46	85.19	82.26	75.68	77.48	76.65
Bangladeş	88.59	90.69	91.46	92.17	96.03	-

Kaynak: <http://developing8.org/d-8-baseindbasic-social-and-economic-indicators/> (21.10.2020).

2. İNSAN MERKEZLİ KALKINMA AÇISINDAN D-8 EKONOMİLERİ

İnsani/beşerî kalkınma yaklaşımı, gelir artışının insan yaşamı için önemli, ancak yeterli olmadığı tasavvuru üzerine inşa edilmektedir. Bu yaklaşımın öncüleri Mahbub ul Haq ve Amartya Sen’dir. Sen, Haq’ı insani kalkınma anlayışının öncüsü olarak kabul etmektedir. Haq, insanın kalkınmanın sadece aracı olmadığı aynı zamanda amacı da olduğuna; Sen ise, sınırlandırılmış yaşamına rağmen insanın büyük bir potansiyele sahip olduğuna dikkat çekmektedir (Mcneill, 2007, s. 6). Sen, kalkınmayı “insanın potansiyelini ortaya çıkaran özgürlükleri genişletme süreci” olarak görmektedir. Bu çerçevede kalkınma, özgürlüğü ortadan kaldıran zorbalığın, yoksulluğun, iktisadi fırsat yetersizliğinin ve baskıcı devlet hoşgörüsüzlüğün kaldırılmasını gerekli kılmaktadır (Sen, 2004, s. 18).

İnsan merkezli kalkınma anlayışında, kalkınma ekonomik büyümeye indirgenemeyeceği gibi, teknolojik gelişmeye de indirgenemez. Kalkınma, bireylerin kültürel kimliklerini inşa ve ifade edebilmelerinin, kendine güvenlerinin, bağımsız karar verebilmelerinin, sorunlar karşısında kendi cevaplarını arayabilme eğilimlerinin ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilme kapasitelerinin oluşturulabildiği ve bütün bunları kendi gayret ve araçlarıyla sürdürebildikleri bir süreci içermektedir (Kelleher, 1993, s. 50).

İnsani kalkınma yaklaşımına göre, gelir artışı insanlar için önemlidir ama hayatlarının toplamı değildir. Bu nedenle kalkınma, gelir ve servet artışının ötesinde bir olgudur. Kalkınma, büyümeyle birlikte insani seçeneklerin arttırıldığı ve kişilerin hayatlarını etkileyen kararlara katılım olanaklarının genişlediği bir süreci temsil etmektedir. Bu yönüyle insani kalkınmanın iki cephesi bulunmaktadır. Bunlar, bilgi ve yeteneklerin iyileştirilerek beşerî hünelerinin oluşturulması ve edinilen hünelerinin üretken faaliyetlerde kullanılmasıdır (Kaynak, 2007, s. 76).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) insani kalkınmanın, insanların içinde yaşadıkları ekonominin zenginleşmesinden ziyade, insanın kendi yaşam zenginliğinin genişlemesiyle ilgili olduğuna dikkat çekmektedir. Bu çerçevede insani kalkınma “insanların seçim/tercih şanslarının arttığı, alternatiflerinin genişlediği bir süreç” olarak algılanmaktadır (<http://hdr.undp.org/en/humandev>). İnsani kalkınmada, insan, fırsat ve tercih/seçim kavramları merkezi öneme sahiptir. İnsan bağlamında insani kalkınma, ekonomik büyümenin otomatik olarak herkese daha büyük bir esenlik getireceğini varsaymak yerine, herkes için refahın artırılmasına odaklanır. Gelir artışı kendi başına bir amaç olmaktan ziyade, kalkınmanın bir aracı hükmündedir. Fırsatlar bağlamında insani kalkınma, insanlara değer verdikleri hayatı yaşayabilmeleri için daha fazla özgürlük vermekle ilgilidir. Aslında bu, insanlara yeteneklerini geliştirme imkânının ve hünelerini kullanabilme şansının verilmesi anlamına gelir. Tercihler bağlamında ise, insani kalkınma insanlara daha fazla seçenek sağlamakla ilgilidir. İnsanlara fırsatlar sağlanır ama bu fırsatlardan yararlanmaları konusunda ısrar edilmez. İnsanların bireysel ve toplu olarak potansiyellerini tam olarak kullanabilmeleri ve değer verdikleri üretken ve yaratıcı bir hayatı sürdürebilmeleri için makul bir şansa sahip oldukları bir ortam sağlanabilmelidir (<http://hdr.undp.org/en/humandev>). İnsani kalkınmanın üç temeli, uzun, sağlıklı, yaratıcı bir yaşam sürmek; bilgili olmak ve iyi bir yaşam standardı için gereken kaynaklara erişim sağlamaktır. Bu hedeflere ulaşılması hayatın diğer yönlerinde ilerleme için fırsatların yaratılmasına yol açar.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı 1990 yılında beri İnsani Kalkınma Raporu yayınlamaktadır. Raporun temel amacı, insani kalkınmanın ölçüsü olarak kabul edilen bazı sosyal ve ekonomik göstergeleri birlikte değerlendirerek tek bir İnsani Kalkınma Endeksi oluşturmaktır (Berber, 2017, s. 253). Birleşmiş Milletler İnsani Kalkınma Endeksi (HDI), sağlık, eğitim ve gelir göstergelerinin geometrik ortalamalarının alınmasıyla hesaplanır. Sağlık göstergesi, doğumda beklenen yaşam süresi; eğitim göstergesi, beklenen ve ortalama okullaşma yılları; gelir göstergesi ise, satın alma gücü paritesine göre hesaplanmış kişi başına Gayri Safi Milli Hâsıla verileri dikkate alınarak hesaplanmaktadır. İnsani Kalkınma Endeksi 0 ile 1 arasında değişmektedir. 1 değerine yaklaşılması daha yüksek insani kalkınma düzeyini, 0 değerine yaklaşılması düşük insani kalkınmayı ifade etmektedir. Elde edilen skora göre ülkeler dört farklı kategoriye ayrılmaktadır. Bunlar (Zor, 2020, s. 43):

- Çok yüksek insan kalkınma düzeyi: 0,800 ve üzeri
- Yüksek insani kalkınma düzeyi: 0,700- 0,799
- Orta insani kalkınma düzeyi: 0,550- 0,699)
- Düşük insani kalkınma düzeyi: 0,550 ve altı

Tablo 4’te, D-8 ülkelerinin insani kalkınma endeks katsayılarının gelişimi ve bazı insani kalkınma göstergeleri verilmiştir.

Tablo 4. D-8 Ekonomilerinin İnsani Kalkınma Endekslerinin (HDI) Gelişimi

	İnsani Kalkınma Endeksi (Değer)						Endekste ki Ortalama Yıllık Değişme (%)	On Bin Kişi Başına Doktor Sayısı	İlk Öğretimde Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı
	1.990	1997	2000	2010	2015	2018	1990-2018	2010-2018	2013-2018
Türkiye	0.579	0.624	.655	0.743	0.800	0.806	1.19	17.6	18
Mısır	0.546	0.591	0.611	0.666	0.690	0.700	0.89	7.9	24
Endonezya	0.525	0.587	0.604	0.666	0.696	0.707	1.07	3.8	16
İran	0.577	0.653	0.671	0.756	0.789	0.797	1.17	11.4	29
Malezya	0.644	0.706	0.724	0.773	0.797	0.804	0.80	15.1	12
Nijerya	-	-	-	0.484	0.527	0.534	1.25*	3.8	-
Pakistan	0.404	0.436	0.449	0.524	0.550	0.560	1.17	9.8	45
Bangladeş	0.388	0.444	0.470	0.549	0.588	0.614	1.65	5.3	30

Kaynak: UNDP, Human Development Report, 2019: 304 326, <http://hdr.undp.org/en/data> (13.11.2020).*: 2010-2018

Yukarıdaki paragrafta açıkladığımız güncel sınıflandırmaya göre, D-8 Teşkilatının kuruluş yılı olan 1997 yılında, Bangladeş, Nijerya ve Pakistan’ın düşük; Mısır, Endonezya, İran ve Türkiye’nin orta; Malezya’nın ise yüksek insani kalkınma düzeyine sahip olduğu gözlenmektedir. 2018 yılına gelindiğinde Nijerya yine düşük insani kalkınma düzeyinde kalmış, Bangladeş ve Pakistan ise orta insani kalkınma düzeyine yükselmeyi başarmıştır. Mısır, Endonezya ve İran orta insani kalkınma düzeyinden yüksek insani kalkınma düzeyine Türkiye ise orta insani kalkınma düzeyinden çok yüksek insani kalkınma düzeyine, Malezya yüksek insani kalkınma düzeyinden çok yüksek insani kalkınma düzeyine terfi etmeyi başarmıştır. 1990-2018 arasında insani kalkınma endeksi katsayısında en fazla artış yaşanan ülke Bangladeş olmuş, bu ülkeyi Türkiye izlemiştir.

İçinde bulunduğumuz Covid-19 küresel salgını döneminde insani kalkınma düzeyinin belirlenmesinde sağlık göstergelerinin daha da önem kazandığı düşüncesiyle tablo 4’ün sondan bir önceki sütununda on bin kişi başına doktor sayısı verilmiştir. Bu açıdan kişi başına en fazla doktorun düştüğü D-8 ülkesinin Türkiye (17.6) olduğu bu ülkeyi Malezya’nın (15.1) izlediği görülmektedir. Bu göstergede, çok yüksek insani kalkınma düzeyine sahip ülkeler ortalaması 30.4’tür (UNDP, 2019, s. 326). Kişi başına doktor açısından en dezavantajlı ülkeler ise Nijerya, Endonezya ve Bangladeş’tir.

İnsani kalkınma düzeyinin kalitesini ortaya koyan göstergelerden biri olarak kabul edilen ilköğretimde öğretmen başına düşen öğrenci sayısı açısından en iyi durumda bulunan D-8 ülkesinin Malezya (12) olduğu; bu ülkeyi Endonezya (16) ve Türkiye’nin (18) izlediği görülmektedir. En dezavantajlı ülkeler ise, Pakistan (45), Bangladeş (30) ve İran’dır (29).

3. ÇEVRE MERKEZLİ KALKINMA/SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AÇISINDAN D-8 EKONOMİLERİ

Sürdürülebilir kalkınma kavramı 1980’li yıllarla birlikte kalkınma literatüründe yer almaya başlamıştır. Kavram, Birleşmiş Milletler Kalkınma Komisyonu’nun 1987 tarihli Ortak Geleceğimiz isimli raporunun yayınlanmasından sonra global ölçekte yaygınlaşmış ve uluslararası politikaların

temel gündemlerinden biri haline gelmiştir. Adı geçen raporun yayınlanmasından sonra sürdürülebilir kalkınma, çevre sorunları, az gelişmişlik ve nüfus artışıyla ilgili politikaların tasarlanmasında ve bu konularla ilgili bilimsel çalışmalarda merkezi bir kavram haline gelmiştir (Zafir, 2014, s. 250).

Sürdürülebilir kalkınma kavramı söz konusu raporda “gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini tehlikeye atmaksızın bugünkü kuşakların ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma” olarak tanımlanmıştır (WCED, 1991, s. 71). Sürdürülebilir kalkınma stratejisinin hedefleri olarak ise, büyümenin canlandırılarak kalitesinin iyileştirilmesi, temel ihtiyaçların karşılanması, sürdürülebilir nüfus düzeyinin garanti altına alınması, kaynak tabanının korunarak zenginleştirilmesi, çevre dostu teknolojilerin geliştirilmesi ve karar vermede çevre ile ekonominin birlikte düşünülmesi sayılmıştır (WCED, 1991, s. 78).

1992 yılında toplanan Birleşmiş Milletler Yeryüzü Zirvesi’nde 21. yüzyıldaki tüm gelişmeleri yönlendirebilecek tek faktörün çevre olduğuna dikkat çekilerek hükümetler arası düzeyde iklim değişikliğine yönelik ilk uluslararası düzenleme olan İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi imzalanmıştır. Sözleşme ile insan kaynaklı çevre kirliliğinin iklim sistemleri üzerindeki etkisinin azaltılması, özellikle de ülkelerin sera gazı salınımlarının düşürülmesi amaçlanmıştır. Sözleşmeye taraf ülkelerin yükümlülüklerinin artırılması amacıyla 1997 yılında Kyoto Protokolü kabul edilmiştir. Protokolle birlikte sanayileşmiş ülkelerin sera gazı salınımlarını azaltma taahhütlerinin belli zaman dilimleri içerisinde gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir (Doğaner Gönel, 2010, ss. 289-291).

2000 yılında toplanan Bin Yıl Kalkınma Zirvesi’nde sürdürülebilir kalkınma konusunda iddialı bir eylem planı ortaya konulmuştur. Bin Yıl Kalkınma Hedefleri olarak, aşırı yoksulluğun ve açlığın ortadan kaldırılması, herkes için temel eğitimin sağlanması, cinsiyet eşitliğinin teşvik edilerek kadının güçlendirilmesi, çocuk ölümlerinin azaltılması, anne sağlığının geliştirilmesi, salgın hastalıklarla mücadele edilmesi, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması ve kalkınma için küresel ortaklıkların kurulması belirlenmiştir. Bu amaçlarla ilgili belirlenen hedeflere ulaşılması için 2015 yılı son tarih olarak kabul edilmiştir (Bakırtaş, 2014, s. 296).

Johannesburg’da 2002 yılında toplanan Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi’nde ülkelerin ulusal sürdürülebilir kalkınma stratejilerini hazırlama konusundaki son durumları değerlendirilmiş soyut ve genel nitelikteki vaatlerin ötesine geçerek somut projeler tartışılmıştır. Zirve bildirisinde katılımcılar sürdürülebilir kalkınmanın yerel, ulusal, bölgesel ve küresel düzeyde uygulanabilirliğinin, ekonomik ve toplumsal gelişme ile çevrenin korunması arasındaki karşılıklı bağımlılığa dayanması gerektiğine dikkat çekmişlerdir (Yılmaz, 2017, s. 43).

2012 yılında yapılan *Birleşmiş Milletler Kalkınma Konferansı*’nda Bin Yıl Kalkınma Hedefleri dahil olmak üzere 2015 yılına kadar uluslararası düzeyde kabul edilmiş kalkınma hedeflerine ulaşmak için her türlü çabanın gösterileceği taahhüdü yinelenmiştir. Yoksulluğun ortadan kaldırılmasının günümüz dünyasının karşılaştığı en büyük küresel zorluk olduğuna ve sürdürülebilir kalkınma için vazgeçilmez bir gereksinim olduğuna vurgu yapılmıştır. Yoksulluğu ortadan kaldırmanın, sürdürülebilir olmayan üretim ve tüketim modellerini değiştirmenin, sürdürülebilir üretim ve tüketim modellerini teşvik etmenin, ekonomik ve sosyal kalkınmanın doğal

kaynak temelinin korunmasının ve yönetiminin; sürdürülebilir kalkınma için asli gereklilik ve üst hedefler olduğuna dikkat çekilmiştir (UN, 2012, s. 1).

Eylül 2015'te toplanan Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde Bin Yıl Kalkınma Hedefleri ile başlatılan sürdürülebilir kalkınma sürecinden edinilen deneyimler ışığında dünyanın mevcut sorunlarına çözüm getirici ve kapsayıcı nitelikte, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin belirlenmesinin gerekliliğine işaret edilmiştir. Bu doğrultuda, 17 temel amaç³ ve bunlara bağlı olan 169 adet hedeften oluşan 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri belirlenmiştir (Peşkirioğlu, 2016). Bu amaç ve hedefler, Bin Yıl Kalkınma Hedefleri üzerine inşa edilmiş ve Bin Yıl Kalkınma Hedefleriyle başarılabilen hedeflere ulaşılması amaçlanmıştır. Bütün insan haklarının uygulamaya geçirilmesi, cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve kadınlar ile kız çocuklarının güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu hedefler sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutu olan ekonomik kalkınma, sosyal kapsayıcılık ve çevresel sürdürülebilirliği dengeli ve bölünmez bir biçimde entegre etmeye yöneliktir (UN, 2015, s. 1).

Normatif ya da etik anlamıyla sürdürülebilir kalkınma, iktisadi gelişmenin yaygınlaştığı, aşırı yoksulluğun sona erdirildiği, birlikteliği güçlendiren politikalar yoluyla toplumsal güvenin teşvik edildiği ve çevrenin insan kaynaklı bozulmalardan korunduğu bir dünya çağrısında bulunmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın normatif yönü, iyi bir toplum için dört temel hedef öngörmektedir. Bunlar (Sachs, 2019, s.239):

- İktisadi refah
- Sosyal kapsayıcılık ve uyum
- Çevresel sürdürülebilirlik
- Hükümetler ve sosyal aktörlerce sağlanan iyi yönetim

Bertelsman Stiftung Vakfı 2019 ve 2020 yılı Sürdürülebilir Kalkınma Raporlarında ülkelerin sürdürülebilir kalkınma amaçları endeksi (SDG Endeksi) hesaplanmıştır. Her iki çalışmada da aynı yöntem kullanılmış olmakla birlikte, 2020 yılında endeks hesaplamasına dahil edilen göstergeler 2019 yılına göre bir nebze değiştiği için 2020 yılı endeks sonuçları bir önceki yılın sonuçlarıyla yüzde yüz karşılaştırılamamaktadır (Sachs vd., 2020, s. 23). Ancak kullanılan yöntemin aynı olması ülkelerin ilgili yılda dünya sürdürülebilir kalkınma liginde hangi sıralarda yer aldıklarının ve sıralama yerlerindeki değişimlerin gözlenmesine imkân vermektedir. Endeksler 2015 yılında uluslararası toplumun üzerinde anlaşıldığı 17 sürdürülebilir kalkınma amacı (SDG) üzerinden ülkelerin sürdürülebilir kalkınma performansını göstermektedir. Endeks hesaplanırken 17 SDG'nin her birine eşit ağırlıklar verilmiştir. Endeks puanı en kötü performansı temsil eden "0" ile en iyi performansı temsil eden "100" arasında değişmektedir. Örneğin bir ülkenin SDG endeks

³ Bu amaçlar; aşırı yoksulluğa son verilmesi, açlığa son verilerek sürdürülebilir tarımın teşvik edilmesi, herkesin sağlıklı yaşam sürmesinin sağlanması, nitelikli eğitim ve yaşam boyu öğrenmenin sağlanması, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanarak kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesi, suya ve sıhhi koşullara erişimin ve bunların sürdürülebilir yönetiminin sağlanması, sürdürülebilir modern enerjiye erişimin sağlanması, sürdürülebilir ekonomik büyümenin desteklenmesi ve herkese insanca iş temini, sürdürülebilir sanayileşmenin ve dirençli altyapıların sağlanması, ülkeler içindeki ve arasındaki eşitsizliklerin giderilmesi, kentlerin ve insan yerleşimlerinin sürdürülebilir kılınması, sürdürülebilir üretim ve tüketim modellerinin hayata geçirilmesi, iklim değişikliği ve etkileriyle mücadele için acilen harekete geçilmesi, okyanusların ve deniz kaynaklarının korunması, karasal ekosistemlerin korunması ve onarılması, barışçıl ve kapsayıcı toplumların teşvik edilmesi, hedeflerin gerçekleştirilmesi için ortaklıkların güçlendirilmesi (Sachs, 2019, ss. 443-446).

puanının 85 olması, 17 SDG'ye en iyi sonuçla ulaşmada ülkenin performansının %85 düzeyinde başarılı olduğunu ifade etmektedir (Sachs vd., 2019, s. 19; Sachs vd., 2020, s. 25).

Tablo 5'te D-8 ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma düzeylerinin karşılaştırılabilmesi amacıyla 2019 ve 2020 yılı sürdürülebilir kalkınma endeksi sıralamaları verilmiştir. D-8 ülkelerinin SDG'leri gerçekleştirme performanslarının yaklaşık %50 ila %70 arasında değiştiği gözlenmektedir.

Tablo 5. D-8 Ülkelerinin 2019 ve 2020 Yılı Sürdürülebilir Kalkınma Endeksleri

Ülkeler	2019		2020	
	Ülke Sırası (162 ülke içindeki sırası)	Endeks Puanı	Ülke Sırası (166 ülke içindeki sırası)	Endeks Puanı
İran	58	70.5	59	71.8
Malezya	68	69.6	60	71.8
Türkiye	79	68.5	70	70.3
Mısır	92	66.2	83	68.8
Endonezya	102	64.2	101	65.3
Bangladeş	116	60.9	109	63.5
Pakistan	130	55.6	134	56.2
Nijerya	159	46.4	160	49.3

Kaynak: Sachs vd., 2019, ss. 20-21; Sachs vd., 2020, ss. 26-27.

Tablo 5'ten de açıkça görülebileceği üzere, 2019 yılı için sürdürülebilir kalkınma endeksi en yüksek olan D-8 ülkesi İran iken, bu ülkeyi Malezya ve Türkiye izlemektedir. Sürdürülebilir kalkınma endeksi en düşük D-8 ülkesi olan Nijerya ise, endeksi hesaplanan 162 ülke içerisinde 159. sıradadır. Söz konusu yıl için sekiz ülkeden sadece üçünün (İran, Malezya ve Türkiye) sürdürülebilir kalkınma liginde ortanın üstünde yer aldıkları; diğer beş ülkenin ise ortanın altında yani alt sıralarda yer aldıkları görülmektedir. 2020 yılı için değerlendirme yapıldığında ise, yine benzer durumların geçerli olduğu; İran, Malezya ve Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma ligi sıralamasında ortanın üstünde, Mısır'ın sıralamanın tam ortasında diğer ülkelerin ise sıralamada ortanın altında yer aldığı görülebilir.

4. FİNANSAL GELİŞMİŞLİK AÇISINDAN D-8 ÜLKELERİ

Finansal sistem fon arz ve talep edenlerin bir araya geldiği finansal piyasalar, işlemlerin gerçekleştirilmesini sağlayan finansal araçlar, finansal araçlar ve bunlarla ilgili yasal kurumsal düzenlemelerin oluşturduğu bir bütünü ifade etmektedir. Bir ekonomide kaynakların ve risklerin etkin dağılımı, sürdürülebilir ekonomik büyümenin ve kalkınmanın sağlanması açısından finansal sistemin gelişmişliği, etkinliği ve istikrarı oldukça büyük öneme sahiptir. Gelişmiş bir finansal sistem, tasarruf oranlarının artmasına, bu tasarrufların etkin bir biçimde yatırımlara yönlendirilmesine, sermaye birikiminin oluşmasına, üretimin ve ticari faaliyetlerin etkin bir biçimde yürütülmesine, taraflar açısından riskin çeşitlendirilmesi ve yönetilmesine önemli katkılar sağlar. Diğer taraftan, finansal sistemin gelişmesiyle,

- Finans sektörünün etkinliği ve rekabetçiliği iyileşir
- Mevcut finansal hizmetler yelpazesi genişler

- Finans sektöründe işlem yapan kurumların çeşitliliği artar
- Finans sektörünün aracılık⁴ yaptığı fon miktarı artar
- Özel sektör finans kurumlarının firmalara tahsis ettikleri sermaye miktarı artar
- Finans sektörünün istikrarı iyileşir
- Nüfusun daha fazla kısmı finansal hizmetlere erişim elde eder (DFID Financial Sector Team, 2004, s. 6).

Finansal gelişme çok boyutlu bir süreci ifade etmektedir. Finansal gelişmenin belirleyicileri, kurumsal faktörler, makroekonomik faktörler, coğrafi faktörler ve literatürde incelenen diğer faktörler (ekonomik büyüme, gelir seviyesi, nüfus, dini inançlar, etnik karakteristikler vb.) şeklinde ayrıştırılabilir (Bkz. Huang, 2010, ss. 3-7).

Genel olarak finansal sistemin gelişmişliği, finansal genişleme ve finansal derinlik boyutlarıyla değerlendirilmektedir. Finansal genişleme, finansal kurumların artması ve genişlemesiyle birlikte sunulan finansal hizmetlerdeki gelişime ve iyileşmeye karşılık gelirken; finansal derinlik bu gelişim ve iyileşmenin sonucunda ortaya çıkan finansal varlıkların gelire oranındaki artışı ve yükselmeyi ifade etmektedir (Aktaran, Bağcı, 2018, s. 239).

Finansal gelişmişlik düzeyinin birçok makroekonomik göstergeyle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Söz konusu ilişkilerin incelenmesine yönelik literatürde çok sayıda çalışma mevcuttur. Finansal gelişmenin ekonomik büyüme, eşitsizlik ve ekonomik istikrar üzerindeki etkisini değerlendirmeye dönük geniş bir literatür oluşmuştur (Bkz. Svirydenka, 2016, s. 4).

Literatürdeki çalışmaların önemli bir kısmı finansal gelişmişlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin varlığı ve yönü üzerinde odaklanmış⁵, yapılan teorik ve ampirik çalışmalarda genel olarak bu iki değişken arasında anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Bu çalışmalardan bazıları, finansal gelişmenin ekonomik büyüme için önemli ve gerekli bir unsur olduğunu ve gelişmiş bir finansal sistemin azalan işlem ve izleme maliyetleri vasıtasıyla aracılık fonksiyonunu iyileştirmek suretiyle ekonomik performans üzerinde olumlu bir etki oluşturacağını öne sürmektedir (Bkz. Sehrawat ve Giri, 2014, s. 1194). Finansal gelişmenin ekonomik büyümeyle ilgili olduğu konusunda genel fikir birliğine rağmen, çeşitli çalışmalarda etkilerin boyutunun tahmin yöntemlerine, veri sıklığına, ilişkilerin tanımlanmış işlevsel formlarına ve özellikle finansal gelişme göstergeleri olarak seçilen değişkenlere göre değişebileceğinin altı çizilmektedir (Ferreira, 2021, s. 2). Bazı çalışmalarda ise, finansın ekonomik kalkınmada nispeten önemsiz faktör olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Finans ve büyüme arasında negatif ve doğrusal olmayan ilişkiye işaret eden

⁴ Levine (1997) finansal araçlar için 5 temel fonksiyon tanımlamaktadır (Aktaran, DFID Financial Sector Team, 2004, s. 7):

- Tasarrufların mobilizasyonu
- Risk yönetimi
- Yatırım fırsatları hakkında bilgi edinme
- Borçluları izleme ve kurumsal kontrol uygulama
- Mal ve hizmet alışverişini kolaylaştırma

⁵Modern büyüme teorisinde finansal sektörün uzun dönemli büyümeyi etkileyebileceği iki spesifik kanal tanımlanmaktadır. Bunlar (DFID Financial Sector Team, 2004, s. 7): Sermaye birikimi (fiziksel ve beşeri sermaye) üzerindeki etkisi, Teknolojik ilerleme düzeyi üzerindeki etkisi.

çalışmalar da ilgili literatürde yer almaktadır (Uddin ve Masih, 2015, s.1). Bununla birlikte, uzun vadede hem finansal kurumların hem de finansal piyasaların gelişimi, reel GSYH'nın yanısıra makroekonomik performansın diğer ilgili göstergeleriyle de (örneğin enflasyon, işsizlik oranı, cari hesap ve net uluslararası yatırım pozisyonu) etkileşim halindedir (Ferreira, 2021, s. 3).

Konuyla ilgili yapılan diğer bazı çalışmalarda ise sosyo-ekonomik gelişme üzerinde durulmuş ve bu bağlamda ülkenin finansal gelişmişlik düzeyi ile beşerî sermaye, insani gelişme, gelir eşitsizliği ve yoksulluk arasındaki ilişkiler inceleme konusu yapılmıştır. Bu anlamda finansal gelişme, Gini Katsayısı, Birleşmiş Milletler'in İnsani Kalkınma Endeksi gibi göstergelerle ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Ekonomik kalkınma öncelikle bireylerin yeterli düzeyde eğitilmelerinden, yeterli sağlık ve refah düzeylerine sahip olmalarından geçmektedir. Ayrıca gelişmiş bir finansal sistem aracılığı ile eğitim ve diğer sosyo-ekonomik araçlara yatırım yapılarak insani gelişme etkilenebilmektedir (Tekin, 2019, s. 11). Bu bağlamda özellikle insani gelişme ve finansal gelişmişlik arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. "Finans sektörünün gelişmesi yoksulların erişebileceği finansal hizmetler arzını genişletmek suretiyle yoksullar için gelir artışını teşvik edebilir ve böylece yoksulluğun azaltılması üzerinde doğrudan bir etki oluşturabilir. Gelişmekte olan ülkelerde yoksul kesim genellikle resmi finansal hizmetlere erişemezler ve bunun yerine dar bir yelpazede yüksek maliyetli ve daha riskli gayri resmi hizmetler üzerinden işlem yapmak zorunda kalırlar. Bu durum yoksul kesimin gelirlerini artırmak ve ekonomik büyümeye katkıda bulunmak adına piyasalara tam olarak katılma yeteneklerini kısıtlar (DFID Financial Sector Team, 2004, ss. 10-11).

Ekonomilerin finansal gelişmişlik düzeylerinin ölçülmesi hususu akademik ve kurumsal düzeyde çok sayıda çalışmaya konu olmuş; farklı yöntemler/veriler kullanılarak finansal gelişmişlik endeksleri oluşturulmuştur. Finansal kurumların ve finansal piyasaların ayrı ayrı yer aldığı bu endekslerde finansal gelişmeyi temsilen farklı çalışmalarda farklı değişkenler kullanılmıştır. Ülkeler arasında finansal sistemlerin çeşitliliği, finansal gelişmeyi ölçmek için çoklu göstergelere bakılmasını gerektirmektedir (Svirydzenka, 2016, s. 4). Bu anlamda para arzının GSYH'ya oranı (örneğin M2/GSYH), finansal sektör tarafından kullanılan kredilerin GSYH'ya oranı, banka mevduatlarının GSYH'ya oranı, hisse senedi piyasası işlem hacminin GSYH'ya oranı, banka kredilerinin vade yapısı, piyasa kapitalizasyonu gibi göstergeler ilgili literatürde sık kullanılan değişkenleri oluşturmaktadır. 1970'lerden bu yana konuyla ilgili ampirik literatürde finansal gelişme ağırlıklı olarak iki finansal derinlik ölçütü ile tahmin edilmeye çalışılmıştır. Bunlar özel kredilerin GSYH'ya oranı ve hisse senedi piyasa kapitalizasyonudur (Svirydzenka, 2016, s. 4).

Finansal gelişmişliğin ölçülmesinde kurumsal düzeyde Dünya Bankası ve IMF'nin kullandığı kapsamlı indeksler bulunmaktadır. "Global Finansal Gelişme Veritabanı (Global Financial Development Database), 214 ekonominin finansal sistemlerinin özelliklerinin yer aldığı kapsamlı bir veri setidir. Bu veritabanı 1960'tan başlamakta ve yıllık verileri ihtiva etmektedir. En son Eylül 2019'da güncellenmiştir ve finansal kurumların ve piyasaların çeşitli yönlerini yansıtan 109 gösterge için 2017 yılına kadar olan verileri içermektedir. Veritabanı Spesifik olarak 4 ölçüm ihtiva etmektedir. Bunlar derinlik, erişim, etkinlik ve finansal sistemlerin istikrarıdır. Bu özelliklerin her biri hem finansal kurumları (örneğin bankalar ve sigorta şirketleri) hem de finansal piyasaları (hisse senedi piyasaları ve tahvil piyasaları gibi) ihtiva etmektedir. Ayrıca bankacılık sektöründe

yoğunlaşma ve rekabet ölçüleri gibi başka kullanışlı göstergeler de veri setinde yer almaktadır” (The World Bank, Global Financial Development Database).

IMF tarafından kullanılan Finansal Gelişme Endeksi, derinlik, erişim ve etkinlik açılarından finansal kurumların ve finansal piyasaların ne kadar geliştiğini özetleyen 9 endeksten oluşmaktadır. Bu endeksler 1980’den itibaren yıllık bazda 180’den fazla ülkede (gelişmiş ülkeler, yükselen piyasa ekonomileri ve düşük gelir grubundaki ülkeler) finansal gelişmeyi tek bir endeks şeklinde birleştirmektedir (IMF, Financial Development Index Database). Endekste kullanılan veri kaynakları aşağıdaki gibidir (Svirydzenka, 2016, s. 7):

- FinStats (Dünya Bankası)
- Finansal Erişim Anketi (IMF)
- Dealogic Kurumsal Borç Veritabanı
- Borçlanma Araçları Veritabanı (Uluslararası Ödemeler Bankası -BIS)

Tablo 6’da IMF’nin kullandığı Finansal Gelişme Endeksi açısından D-8 ülkelerinin durumları yer almaktadır. Verilerine erişilebilen son yıl olan 2018 itibarıyla finansal gelişme endeksi en yüksek olan ülkeler sırasıyla Malezya, Türkiye ve İran; en düşük ülkeler ise, Bangladeş, Pakistan ve Nijerya’dır. Dönem içerisindeki gelişme seyri açısından bakıldığında, Mısır, Endonezya ve Pakistan dışında kalan ülkelerde endeks değerinin istikrarlı bir artış trendi sergilediği görülmektedir. İnceleme konusu yapılan 5 yılın ortalamaları açısından ele alındığında ise, en yüksek endeks ortalamasına sahip ülkenin Malezya olduğu, onu Türkiye’nin takip ettiği tespit edilmektedir. 1997-2018 arası dönem ortalamasına bakıldığında da benzer bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Finansal gelişme endeksinin alt bileşenlerini oluşturan finansal kurumların ve finansal piyasaların gelişimi açısından da benzer bir görünüm dikkat çekmektedir. Her iki bileşenin 22 yıllık ortalamaları açısından ilk sıralarda Malezya, Türkiye ve İran yer almaktadır. Finansal kurumların gelişimi açısından Malezya’yı İran takip etmektedir. Ancak İran finansal piyasaların gelişimi bakımından oldukça düşük endeks değerlerine sahiptir. Finansal kurumların gelişimi açısından Malezya’da indeks ortalaması Türkiye’ye göre iki katına yakın bir değer almakla birlikte, finansal piyasaların gelişimi açısından iki ülkenin endeks değerleri birbirine oldukça yakın seyretmektedir. Finansal piyasaların gelişmişliği açısından Bangladeş ve İran olumsuz bir görünüm arz etmektedir.

Tablo 6. D-8 Ülkelerinde Finansal Gelişme Endeksindeki Gelişmeler

ÜLKELER		Finansal Gelişme Endeksi	Finansal Kurumlar	Finansal Piyasalar
TÜRKİYE	1997	0.35	0.22	0.47
	2005	0.43	0.32	0.53
	2010	0.49	0.40	0.56
	2015	0.51	0.48	0.53
	2018	0.53	0.48	0.55
MISIR	1997	0.25	0.27	0.22
	2005	0.43	0.29	0.56
	2010	0.33	0.30	0.35
	2015	0.28	0.31	0.24

	2018	0.31	0.32	0.28
ENDONEZYA	1997	0.40	0.31	0.48
	2005	0.30	0.27	0.31
	2010	0.30	0.29	0.29
	2015	0.36	0.43	0.28
	2018	0.37	0.43	0.29
İRAN	1997	0.25	0.37	0.12
	2005	0.29	0.38	0.19
	2010	0.33	0.44	0.21
	2015	0.36	0.53	0.17
	2018	0.44	0.61	0.26
MALEZYA	1997	0.55	0.61	0.48
	2005	0.57	0.59	0.53
	2010	0.64	0.68	0.58
	2015	0.66	0.69	0.60
	2018	0.66	0.67	0.61
NİJERYA	1997	0.18	0.15	0.20
	2005	0.20	0.18	0.21
	2010	0.21	0.19	0.22
	2015	0.23	0.24	0.21
	2018	0.25	0.27	0.22
PAKİSTAN	1997	0.29	0.21	0.37
	2005	0.37	0.28	0.45
	2010	0.21	0.27	0.16
	2015	0.25	0.30	0.20
	2018	0.24	0.31	0.16
BANGLADEŞ	1997	0.18	0.21	0.14
	2005	0.16	0.24	0.07
	2010	0.24	0.29	0.18
	2015	0.23	0.30	0.16
	2018	0.23	0.31	0.15

Kaynak: IMF, Financial Development Index Database, <https://data.imf.org/?sk=F8032E80-B36C-43B1-AC26-493C5B1CD33B>, (Erişim Tarihi: 12.02.2021)

Daha önceki sayfalarda değinildiği üzere sürdürülebilir kalkınma endeksi ve insani kalkınma endeksinde ilk üç sırayı paylaşan Malezya, Türkiye ve İran'ın finansal gelişme endeksinde de yine ilk üç sırayı paylaştığı gözlenmektedir. Bu durum ülkelerin kalkınmışlık düzeylerinin farklı cephelerini ölçmeye çalışan bu endekslerin benzer kalkınmışlık düzeylerine işaret etmesi olarak okunabilir.

SONUÇ

Bu çalışmada kalkınma kavramının içeriğinin ve ölçümünün geçirdiği evrim paralelinde D-8 ülkelerinin kalkınma düzeyleri, büyüme merkezli, insan merkezli, çevre merkezli ve finansal gelişme ölçütleri doğrultusunda somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Büyüme/üretim merkezli kalkınmanın en açık göstergesi olarak geçmişten günümüze kullanılan ölçüt kişi başına gelirdir. Dünya Bankası sınıflandırmasına göre, D-8 Teşkilatının kurulduğu yıl olan 1997 yılında Bangladeş, Nijerya ve Pakistan'ın düşük gelirli ekonomiler, diğer beş ülkenin ise orta gelirli ekonomiler kategorisindedirler. 1997-2019 arasındaki

22 yıllık dönemde kişi başına GSMH'sı en fazla artan ülkelerin dönem başındaki en düşük gelirli ekonomiler olan Bangladeş (4,85 kat) ve Nijerya (4,61 kat) olduğu görülmektedir. 2019 yılına gelindiğinde, Bangladeş, Nijerya ve Pakistan düşük gelir grubundan, alt-orta gelir grubuna; Endonezya ve İran alt-orta gelir grubundan üst-orta gelir grubuna yükselmiş; Mısır alt-orta gelir grubunda, Malezya ve Türkiye ise üst-orta gelir grubunda kalmıştır.

Büyüme/üretim esaslı kalkınmanın ölçülmesinde kişi başına gelir artışının yanında ekonomik yapıda yapısal bir değişimin yaşanmasına yani toplam üretim, istihdam ve ihracatta sınai üretimin özellikle de imalat sanayinin payının zamanla artmasına özel önem verilmektedir. Bu açıdan 1997 yılı verileri 2018 yılı verileri ile karşılaştırıldığında, sınai üretimin toplam katma değerdeki payının Endonezya, İran, Malezya, Nijerya ve Türkiye'de azalırken, Bangladeş ve Pakistan'da arttığı; Mısır'da ise değişmediği görülmektedir. İmalat sanayi üretiminin toplam katma değerdeki payı da sınai üretime benzer bir seyir izlemiştir. Nitekim bu oran, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya, Mısır ve Türkiye'de düşmüş, Bangladeş ve Pakistan da ise yükselmiştir.

Toplam ihracatta yüksek teknolojili ürün ihracatının payı açısından bir değerlendirme yapıldığında, D-8'in alt orta gelirli ekonomilerinin (Nijerya, Mısır, Pakistan ve Bangladeş), kendi gelir gruplarının dünya ortalamasının hayli altında kaldıkları müşahade edilmektedir. Keza, D-8'in Malezya dışındaki üst orta gelirli ekonomilerinin de (Endonezya, İran ve Türkiye) kendi gelir grubunda dünya ortalamasının altında bir yüksek teknolojili ürün ihracatına sahip oldukları görülmektedir.

İnsani kalkınma “insanların seçim/tercih şanslarının arttığı, alternatiflerinin genişlediği bir süreç” olarak algılanmaktadır. Ülkelerin insani kalkınma düzeylerini ölçmek için Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, 1990 yılında beri insani kalkınmanın ölçüsü olarak kabul edilen bazı sosyal ve ekonomik göstergeleri birlikte değerlendirerek tek bir İnsani Kalkınma Endeksi oluşturmuştur. İnsani kalkınma açısından değerlendirildiğinde, 1990-2018 arasında insani kalkınma endeksi katsayısında en fazla artış yaşanan ülke Bangladeş olmuş, bu ülkeyi Türkiye izlemiştir. 1997-2018 arasında Nijerya düşük insani kalkınma düzeyinde kalırken, Bangladeş ve Pakistan düşük insani kalkınma düzeyinden orta insani kalkınma düzeyine; Mısır, Endonezya ve İran orta insani kalkınma düzeyinden yüksek insani kalkınma düzeyine; Malezya yüksek insani kalkınma düzeyinden çok yüksek insani kalkınma düzeyine; Türkiye ise, orta insani kalkınma düzeyinden çok yüksek insani kalkınma düzeyine yükselmeyi başarmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik kalkınma, sosyal kapsayıcılık ve çevresel sürdürülebilirliğin dengeli ve bölünemez bir biçimde bütünleştirilmesini içermektedir. Birleşmiş Milletler sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi hedefi doğrultusunda 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını belirlemiştir. D-8 ülkelerinin Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma amaçlarını gerçekleştirme performanslarının yaklaşık %50 ila %70 arasında değiştiği gözlenmektedir. 2020 yılı itibarıyla sürdürülebilir kalkınma ligi sıralamasında İran, Malezya ve Türkiye'nin ortanın üstünde; Mısır'ın sıralamanın tam ortasında, Endonezya, Bangladeş, Pakistan ve Nijerya'nın ise ortanın altında yer aldığı görülmektedir.

2018 itibarıyla finansal gelişme endeksi en yüksek olan D-8 ülkeleri Malezya, Türkiye ve İran; en düşük ülkeler ise, Bangladeş, Pakistan ve Nijerya'dır. 1997-2018 arası finansal gelişme seyri açısından bakıldığında, Mısır, Endonezya ve Pakistan dışında kalan ülkelerde finansal gelişme

endeks değerinin istikrarlı bir artış trendi sergilediği gözlenmektedir. Finansal kurumların ve finansal piyasaların gelişimi açısından, D-8 ülkeleri arasında birinci sırayı Malezya'nın aldığı; bu ülkeyi Türkiye'nin takip ettiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Bağcı, H. (2018). Finansal Gelişmişlik Endeksi Oluşturulması: OECD Ülkelerinde Bir Uygulama, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt 16, Özel sayı, ss. 238-254.
- Bakırtaş, T. (2014). Dünya'da ve Türkiye'de Ekonomik Kalkınma, Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Berber, M. (2017). İktisadi Büyüme ve Kalkınma, 6. Baskı, Celepler Matbaacılık, Trabzon.
- Chang, Ha-J. (2015). Sanayileşmenin Gizli Tarihi, (Çev: Emin Akçaoğlu), 6. Basım, Efil Yayınevi, Ankara.
- DFID Financial Sector Team, (2004). The Importance of Financial Sector Development for Growth and Poverty Reduction, Department for International Development, Policy Division Working Paper.
- Doğaner Gönel, F. (2010), Kalkınma Ekonomisi, Ankara, Efil Yayınevi.
- Ferreira, C. (2021). Financial Development and Macroeconomic Performance: A Cointegration Approach, INFER Brief Series No. 2. Huang, Y. (2010). Determinants of Financial Development, Palgrave Macmillan, London.
- Islam, S.N., & Kenneth, I. (2018). From 'Structural Change' to 'Transformative Change' Rationale and Implications, DESA Working Paper No: 155, ST/ESA/2018/DWP/155, February.
- Kaynak, M. (2007). Kalkınma İktisadı, Geliştirilmiş 2. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kasparian, J., & Rolland, A., (2012), OECD's Better Life Index: Can Any Country Be Well Ranked?, Journal of Applied Statistics, Vol. 39, Issue 10, pp. 2223–2230.
- Kelleher, A. (1993). The Need for Human Centered Development, American Journal of Economics and Sociology, Volume: 52, Issue:1, pp. 49-51.
- Koyuncu, M. & Özar, Ş. (2017). Büyümemek Mümkün mü? 'Ekonomik Küçülme Fikri' Üzerine Tartışmalar, İçinde, Kalkınma İktisadının Penceresinden Türkiye'ye Bakmak, İletişim Yayınları, İstanbul, 175-196.
- Marois, T & Pradella, L. (2014). Kutuplaştıran Kalkınma: Neoliberalizme Karşı Alternatifler Bulmak ve Kriz, İçinde, Kutuplaştıran Kalkınma, Der: Marois, T. & Pradella, L. Çev: Barış Baysal, Notabene Yayınları, Ankara, 10-24.
- McNeill, D. (2007). Human Development: *The Power of the Idea*, Journal of Human Development, Vol, 8, No, 1, March, 5-22.
- Peşkircioğlu, N. (2016), "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri: Küresel Verimlilik Hareketine Doğru", Kalkınmada Anahtar Verimlilik, Sayı: 335, Kasım, <https://anahtar.sanayi.gov.tr/tr/news/2030-surdurulebilir-kalkinma-hedefleri-kuresel-verimlilik-hareketine-dogru/7319> (20.11.2020).
- Polat, M. H. (2012). Küreselleşen Kalkınma, Açılım Kitap, İstanbul.
- Sachs, J., Schmidt-Traub, G., Kroll, C., Lafortune, G., & Fuller, G. (2019). Sustainable Development Report 2019: *Transformations to Achieve the Sustainable Development Goals*, New York, Bertelsmann Stiftung and Sustainable Development Solutions Network (SDSN).
- Sachs, J. (2019). Sürdürülebilir Kalkınma Çağı (Çeviren: Barış Gönülşen), Yeditepe Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Sachs, J., Schmidh-Traub, G., Kroll C., Lafortune, G., Fuller G., & Woelm, F., (2020). The Sustainable Development Report 2020: *The Sustainable Development Goals and Covid-19*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sehrawat, M. & A.K. Giri, (2014). The Relationship Between Financial Development Indicators and Human Development in India, International Journal of Social Economics, Vol. 41 Issue 12, 1194 – 1208.
- Sen, A. (2004). Özgürlükle Kalkınma, (Çev: Yavuz Alagon), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Seyidoğlu, H. (2017). Uluslararası İktisat: *Teori, Politika ve Uygulama*, Geliştirilmiş 21. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul.

- Svirydenka, K. (2016). Introducing a New Broad-based Index of Financial Development, IMF Working Paper, WP/16/5.
- Tekin, B. & Gör, Y. (2019). Finansal Gelişmişlik ile İnsani Gelişmişlik Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkileri, Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, BOR Özel Sayısı, 1-16.
- The World Bank, Global Financial Development Database, <https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/data/global-financial-development-database> (12.02.2021)
- Türkay, M. (1995). Gelişme: Kavramsal Köken ve Yorumlar, İçinde, Gelişme İktisadı (Ed: İşgüden, Tamer vd), Beta, İstanbul, 89-110.
- Uddin, Md. A. & Masih, M. (2015). Finance, Growth and Human Development: An Islamic Economic Development Perspective, Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 65818.
- UN, (2012)., İstedığımız Gelecek, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı (Rio+20) Rio de Janeiro, Brezilya, 20-22 Haziran 2012, Konferans Çıktısı, ISBN 978-605-4667-14-7, Ankara.
- UN, (2015)., Resolution Adopted by the General Assembly on 25 September 2015, A/RES/70/1, October, [https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E_\(20.11.2020\)](https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E_(20.11.2020)).
- UNDP, (2019), Human Development Report 2019: Beyond Income, Beyond Averages, Beyond Today - Inequalities in Human Development in the 21st Century, United Nations Development Programme.
- WCED., (1991), Ortak Geleceğimiz, (Çeviren: Belkıs Çorakçı), 3. Baskı, TÇSV Yayını, Ankara.
- World Bank, (1997), World Development Indicators, <http://documents1.worldbank.org/curated/en/615561468766151166/pdf/multi-page.pdf> (13.10.2020).
- Yılmaz, V. (2017). Yeşil Büyüme ve Türkiye’de Uygulanabilirliği, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yülek, M. (2019). Ulusların Yükselişi: İmalat, Ticaret, Sanayi Politikası ve Ekonomik Kalkınma, 2. Baskı, Çeviri: Gökhan Karaca Şahin, Kronik Kitap, İstanbul.
- Zafir, C. Z. (2014). Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımı, İçinde, (Ed: Ahmet Faruk Aysan ve Devrim Dumludağ), Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar, Ankara: İmge Kitabevi, ss. 243-275.
- Zor, A. (2020). “İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye”, IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:7, Dönem: Yaz, ss. 38-52.
- <http://developing8.org/d-8-baseindbasic-social-and-economic-indicators/> (21.10.2020).
- <https://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators>. (20.10.2020).
- <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase...> (20.10.2020).
- <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD?locations=MY-NG-PK-TR-BD-EG-ID-IR...> (21.10.2020).
- <http://hdr.undp.org/en/humandev> (03.11.2020).
- <http://www.oecdbetterlifeindex.org/about/better-life-initiative/> (10.02.2021).